

ВЗАЄМОДІЯ ПОНЯТЬ «ПЕРШООБРАЗНІСТЬ», «АЛЕГОРИЧНІСТЬ» І «МІФОПОЕТИЧНІСТЬ» У ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТЕОРІЇ О. О. ПОТЕБНІ

У статті йдеться про розуміння О. О. Потебнею сутності тропа як стрибка — від об'єктивного образу (міфічного, первинного, «першообразного», «конкретнообразного», еквівалентного значенню) або від суб'єктивного (художнього, вторинного, відмінного від значення) до конкретного значення. На основі ізоморфізму міфопоетичного / художнього тропів та ближчого / дальшого значень слова формується уявлення про подвійний характер переосмислень як таких.

Ключові слова: образна теорія, троп, внутрішня форма, міф, поезія.

Олександр Опанасович Потебня як засновник харківської лінгвістичної школи з її історико-генетичним підходом до вивчення мовних явищ, з акцентуванням ролі історичної семантики слова в розвитку мови¹ є вдячним послідовником античної та слов'янської міфопоетичної традиції. Він не лише розгортає ідею класиків про поетичні витoki тропів, а й уперше вбудовує поняття поетичної образності у структуру провідних компонентів семантичного переносу, тобто тропа.

Учений стверджує, що в минулому тропи взагалі не сприймалися як «особливі» художні засоби, натомість були народжені первинною поетичністю слова², яку автор також називає «алегоричністю», «інакомовністю» в широкому розумінні³. Така поетична інакомовність подається лінгвістом не лише як причина виникнення «прототропів», але й як підґрунтя всіх типів переосмислень, що репрезентують певну образність⁴. Тропи називаються О. О. Потебнею «першообразними» замінами відсторонених, абстрактних понять, а також «художнім уявленням з живим поетичним образом»⁵.

Серед фольклористів та міфологів ХХ ст. подібна думка має багато прихильників, які вбачають джерело виникнення першопонять у явищі метафоризації та описують її як перенесення абстрактних значень на значення конкретні⁶. Так само й сучасні лінгвісти роблять логічний висновок щодо «теорії словопе-

¹ Лингвистический энциклопедический словарь / Ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— С. 570; *Виноградов В. В.* История русских лингвистических учений.— М., 1978.— С. 186.

² *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика.— М., 1990.— С. 241.

³ *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения.— Х., 1905.— С. 100.

⁴ Литературный энциклопедический словарь / Ред. В. М. Кожевникова и П. А. Николаева.— М., 1987.— С. 20.

⁵ *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика.— С. 241–242.

⁶ *Фрейденберг О. М.* Миф и литература древности.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 1998.— С. 234.

ретворення» О. О. Потебні як «учення про первинні та елементарні форми концентрації поетичної образності»⁷.

Теорія О. О. Потебні має ще одну стійку назву — «образна теорія» — унаслідок посиленої уваги вченого до сутності поетичного образу, який сприяє утворенню тропа. На думку вітчизняного лінгвіста, інакомовний, алегоричний образ має містити в собі «уявлення», «символ», «знак» та відбивати одиничність, конкретність, яскравість поданої ознаки, завдяки чому у свідомості зберігатимуться маси думок⁸. Справді, не беручи до уваги розбіжності в семантиці вказаних складників образу, можна помітити спільні риси. По-перше, слово, що зберігає в собі крім предметного значення ще й уявлення, є образним, у широкому розумінні — поетичним словом⁹. По-друге, символ, як і образ, — естетична одиниця, визначається як той самий образ, але такий, що взятий в аспекті своєї знакової характеристики¹⁰. По-третє, знак є матеріально-ідеальним утворенням, яке репрезентує предмет, властивість, відношення до дійсності¹¹ та наближається до однозначності, деталізації багатозначного слова¹², що, власне, характеризує і троп у цілому як специфікатора багатозначних символічних значень.

Досягненням «образної» теорії О. О. Потебні вважають насамперед помічене ним ускладнення, концентрацію думок людини¹³, яка здатна пояснити й тропейні засади народження нових смислів. На думку О. О. Потебні, концентрації думок сприяє образ, що ототожнюється з поетичним засобом зв'язку¹⁴, тобто *tertium comparationis* у складі переосмислення. Таке влучне визначення сутності образу можна розглядати як продуктивну та перспективну ідею для теорії лінгвопоетики, яку вже сьогодні підтримують філологи та філософи ХХ–ХХІ ст. і підтверджують, що поетичні образи є справді *tertium comparationis*, тобто в лінгвістичних термінах — предикати з потенційно великою кількістю предметів¹⁵. Та й саму специфіку мистецтва вбачають у кількісному незбігові образів з можливими значеннями¹⁶.

Розуміння сутності поетичного образу, зрештою, дозволяє О. О. Потебні сформулювати поняття тропа — «стрибок від образу до значення» — та вичленувати його два різновиди: переосмислення міфічного (первинного, об'єктивного) та власне поетичного (вторинного, суб'єктивного) типу мислення. Учений зазначає: «Для поетичного мислення у вузькому значенні троп завжди стрибок

⁷ Сухих С. И. Теоретическая поэтика А. А. Потебни. — Нижний Новгород, 2001. — С. 69; Миронова Л. Н. Метафоричность поэзии и прозы // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : Тези респ. наук. конф. / За ред. В. М. Русанівського. — Х., 1985. — С. 207.

⁸ Потебня А. А. Психология поэтического и прозаического мышления // Потебня А. А. Слово и миф. — М., 1989. — С. 212; Потебня А. А. Из записок по теории словесности... — С. 59.

⁹ Виноградов В. В. Знач. праця. — С. 98.

¹⁰ Литературный энциклопедический словарь. — С. 378.

¹¹ Славянские древности. Этнолингвистический словарь : В 5 т. / Под ред. Н. И. Толстого. — М., 1999. — Т. 2. — С. 167.

¹² Слухай Н. В. Міфопоетичний словник східних слов'ян. — Сімферополь, 1999. — С. 378–379.

¹³ Пресняков О. П. Слово, думка, образ : Про філологічну спадщину О. О. Потебні. — К., 1974. — С. 28–29; Трофимова Р. П. К характеристике философского наследия А. А. Потебни // Филологские науки. — М., 1985. — С. 105; Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 516.

¹⁴ Литературный энциклопедический словарь. — С. 418.

¹⁵ Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні : Метакритичне дослідження. — К., 1993. — С. 43.

¹⁶ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — С. 516.

від образу до значення. Він, щоправда, полегшений звичкою думки. Вона могла постати лише внаслідок того, що початково відстань між образом і значенням була вельми малою. Це відповідає характеру міфічного мислення»¹⁷. Тому помітна така закономірність: одні тропи більш характерні для міфічного, інші — для поетичного сприйняття; у межах перших «образ вважається об'єктивним і тому повністю переноситься у значення, будучи основою для подальших висновків про властивості позначуваного», у той час як у тропях іншого типу «образ розглядається лише як суб'єктивний спосіб для переходу в значення і для жодних інших висновків не служить»¹⁸.

На наш погляд, безсумнівним досягненням теорії О.О. Потебні можна назвати визначення характеру тропа, що з часом змінюється залежно від довжини семантичного «стрибка», тобто з послабленням семантичних зв'язків між двома структурними елементами тропа — образом та значенням. Відповідно до ідей О.О. Потебні сучасні філологи-лінгвісти пишуть про те, що людина, яка зустрічається з поняттям образності, або порівнює її з реальною дійсністю і сприймає як міф (еквівалент), або ж розглядає як відмінний феномен — поезію¹⁹. У фольклорних дослідженнях відзначають подібну аналогію: що давніша епоха, то більше образ прив'язується до свого оригіналу, точніше його наслідує. І навпаки, чим пізнішою є епоха, тим глибшає поняттєвий відхід образа від буквального, повторюваного ним оригіналу, тим сильнішим стає поняття, яке вимагає певного відбору рис, абстрагування від предметності²⁰.

Здобутком «образної» теорії та теорії переосмислення О. О. Потебні також є відзначення поступового, перехідного, немеханічного розчленування міфічних та поетичних типів тропа. Можна вважати, що такий розподіл повністю відповідає відомому у вітчизняній лінгвістиці визначенню двох значень у слові, які вчений називає, відповідно, «об'єктивним», «народним», «ближчим», «етимологічним», іще — «внутрішньою формою слова», яка відбиває одну головну ознаку і робить слово засобом спілкування та взаєморозуміння; другим значенням слова О. О. Потебня називає «особистісне», «дальше», «суб'єктивне» значення, що пов'язується з власним, унікальним досягненням думки окремої людини-мовця, а тому вміщує множину різних ознак²¹. При цьому вчений підкреслює, що у слові саме його внутрішня форма, тобто «народне» значення, «дає спосіб розвитку значень, не встановлюючи меж розумінню слова»²². З цією думкою погоджуються деякі сучасні дослідники, які знаходять у внутрішній формі слова джерело образності, поетичності мови, колиску нових слів²³.

Таким чином, можна дійти думки про те, що повний, об'єктивний (міфологічний) образ є для тропа тим самим, що й внутрішня форма для слова, а авторський, суб'єктивний (поетичний чи загалом художній) образ у тропі відповідає «особистісному» значенню слова. Тому в першому випадку перенесення властивостей відбувається в напрямку від образу етимологічно стійкого, зрозумілого завдяки виділеній характерній ознаці, від образу, що є інформативним для широкого суспільного кола і таким, який може відкрити витоки міфічної свідо-

¹⁷ Потебня А. А. Теоретическая поэтика. — М. ; СПб., 2003. — С. 313.

¹⁸ Потебня А. А. Из записок по теории словесности... — С. 406.

¹⁹ Фізер І. Значч. праця. — С. 43.

²⁰ Фрейдєнберг О. М. Значч. праця. — С. 239.

²¹ Потебня А. А. Мысль и язык. — К., 1993. — С. 82–83.

²² Там же. — С. 129.

²³ Сухих С. И. Значч. праця. — С. 20; Муратов А. Б. Теоретическая поэтика А. А. Потебни // Потебня А. А. Теоретическая поэтика. — М. ; СПб., 2003. — С. 15; Лазебник Ю. С. Модель мира: поэзия. — К., 1995. — С. 18–19.

мости народу. У другому випадку троп містить перенос у напрямку від індивідуального, неосновного, похідного та нетривкого образу, який більше налаштований передати хвилинний емоційний настрій, певний творчий стан, загалом естетичну (у широкому розумінні художню) позицію автора, який таким чином сприймає дійсність. Але як слово містить у собі «ближче» та «дальше» значення, так і троп певним чином включає в себе об'єктивний, міфологічний тип і утворений на його основі суб'єктивний, художній різновид явища переосмислення.

О. О. Потебня за своє життя зібрав численний і різноманітний матеріал з тропів, який, на думку критиків, являє собою чи не всі можливі варіанти в російському та українському фольклорі, що наведені вченим з широкими паралелями з інших слов'янських мов²⁴. На основі зібраного матеріалу відомий лінгвіст констатував наявність трьох провідних типів тропів — метонімії, синекдохи та метафори. Перенесення від роду до виду, або ж навпаки, є синекдохою, від виду до виду — метонімією, за подібністю — метафорою у вузькому розумінні²⁵. При цьому синекдоха, метонімія та метафора розрізняються за способом переходу від попереднього значення А до нового Х: А або повністю входить до Х, або включається до нього лише частково, або А та Х не співвідносяться за жодною ознакою, однак наводять на думку про щось інше, третє значення Б²⁶. У такому випадку в синекдосі можна побачити відносно невеликий семантичний стрибок між образом та значенням (А включається в Х), у метонімії він уже значно більший (А лише частково вміщується в Х), а в метафорі — найбільший (А не відповідає Х). Звідси — розуміння синекдохи як тропу, що найбільше наближений до міфічного образу, та метафори як тропу, найбільше віддаленого від міфу.

Первинність вісі суміжності та архаїчність метафоричних тропів як таких відзначали ще до О. О. Потебні у своїх працях учені російської міфопоетичної школи (Ф. І. Буслаєв, О. М. Афанасьєв). Однак харківський дослідник розвинув цю тезу та надав синекдосі (метонімії в широкому значенні) статус найпершого тропу, а метафору підняв до універсальної і потенційної здатності мови. Своє положення О.О. Потебня мотивує такими висновками: 1) «першообразні» заміни абстрактних понять по суті становили художнє уявлення про множинне завдяки одиничному²⁷, але в межах сучасного художнього тексту лише унікальний контекст може активізувати «поетичні потенції» метонімії²⁸; 2) метафоричність, на думку вченого, є постійною ознакою мови, а спочатку — і єдиною мовною здатністю, яка була запрограмована відсутністю зображальних властивостей (образності) перших слів²⁹; згадаймо, що в сучасному художньому мовленні метафоричність і є образність, інакомовність, перенесення, за яких образ і значення належать до далеких один від одного явищ³⁰.

Згідно з традицією античної риторики, О. О. Потебня надає особливий статус порівнянню. Цей художній засіб не належить до видів тропів, але має тісний зв'язок з метафорою. На його думку, порівняння «як граматична форма, як сло-

²⁴ Пресняков О. П. Знач. праця.— С. 26; Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2000.— С. 640; *Виноградов В. В. История русских лингвистических учений.*— М., 1978.— С. 185.

²⁵ Потебня О. О. Эстетика і поетика слова.— К., 1985.— С. 13.

²⁶ Там же.— С. 125.

²⁷ Потебня А. А. Теоретическая поэтика.— С. 125.

²⁸ Там же.— С. 254.

²⁹ Потебня А. А. Из записок по теории словесности...— С. 589–591.

³⁰ Потебня А. А. Эстетика и поэтика.— С. 342.

весне позначення і образу, і позначуваного ... містить у собі метафору»³¹. Такий погляд може бути уточнений тим, що не кожне образне порівняння можна перетворити на «вдалу» метафору, але принцип установалення подібності однаково належить як метафорі, так і образному порівнянню. Тому можна погодитися з думкою критиків О. О. Потебні, які дещо коректують принципове твердження вченого та уточнюють, що перехід від пізнаного раніше А до нового Х через *tertium comparationis* у порівнянні містить у собі метафоричну та — ширше — поетичну формулу як таку³².

Заслугове на особливу увагу інша подібність між метафорою та образним порівнянням, яку відшукав О. О. Потебня: «злиття образу і значення може бути прогресивним і породжувати метафору, або регресивним, що вносить нові риси в порівнюване ... й породжувати порівняння»³³. Справді, порівняння як вид тропа налаштоване на виявлення в об'єкті порівняння нових властивостей³⁴, суб'єктивних, раніше нехарактерних чи неістотних. Оригінальною видається думка О. О. Потебні про те, що при утворенні порівняння «знак» має бути взятий із ситуації, яка в даний момент є близькою нашій думці, однак можливе, пропоноване значення вже має існувати в нашій свідомості у вигляді хоча б темного питання³⁵. Подібне розкриття мисленневих засад явища порівняння виводить його за межі лінгвістичних властивостей тропа, що відзначають й інші дослідники творчості О. О. Потебні³⁶. У широкому плані порівняння в теорії О. О. Потебні має вигляд висхідної та свідомої думки і будь-якого слова живого мовлення з переходом від чуттєвого образу до його представлення³⁷.

Таким чином, у працях відомого в східнослов'янській науці лінгвіста, що є спадкоємцем античної та слов'янської міфопоетичної і — ширше — культурної традиції, архаїчні тропи як «інакомовні» (власне конкретнообразні) заміни абстрактних понять уявляються носіями давньої образності («першообразності»), завдяки якій можливо розкрити основи поетичного мислення. До загального поняття тропа входить подвійне розуміння «стрибка» — або від об'єктивного образу (міфічного, первинного, еквівалентного значенню), або від суб'єктивного (художнього, вторинного, відмінного від значення) до конкретного значення. Окреслені типи тропів не мають чіткого розмежування. На основі ізоморфізму міфічного / художнього тропів та ближчого / дальшого значень слова формується уявлення про подвійний характер переосмислень у цілому. Подібне можна відзначити і щодо союзу метонімії (синекдохи) як найдавнішого тропа, що на разі втрачає поетичну інакомовність, та метафори як універсальної зображальної мовної здатності, що в сучасному тексті актуалізує настанову до «партиципації» — встановлення подібності в далеких явищах.

Провідна роль у формуванні структури тропа все ж належить первинному, міфопоетичному образу, який ототожнюється із внутрішньою формою слова, з уявленням як концентрованою, єдиною, яскравою ознакою та — глибше — з поетичною формулою *tertium comparationis*. У теорії О. О. Потебні саме міфо-

³¹ Потебня О. О. Естетика і поетика слова.— С. 131.

³² Фізер І. Знач. праця.— С. 43; Львівська потебніана : Матеріали наук. читань, присвяч. 160-річчю з дня народження О. Потебні.— Л., 1997.— С. 139.

³³ Потебня А. А. Из записок по теории словесности.— С. 296.

³⁴ Слухай Н. В. Знач. праця.— С. 418.

³⁵ Потебня А. А. Теоретическая поэтика.— С. 265.

³⁶ Львівська потебніана...— С. 139.

³⁷ Потебня А. А. Мысль и язык.— С. 126.

поетичний образ стає єдиною основою тропів «міфічного» (архаїчного) та «поетичного» (актуального) мислення.

Згідно з античною традицією, в «образній» теорії вченого порівнянню надається особливий статус. Воно ототожнюється зі стійким принципом установлення подібності та кладеться в основу не лише метафори, а й поетичного образу як такого. Звідси порівняння розглядається як за давнини, хоча й не завжди примітний або очевидний поетичний *tertium comparationis*. Саме останній визначає внутрішню форму слова, первинний образ нової номінації. Власне образне порівняння як певний художній засіб, близький до тропів, уявляється як «регресивне уподібнення», що вичленовує в суб'єкті осмислення нові риси (суб'єктивні, неістотні, нехарактерні чи зовсім нові для осмислення).

T. V. OKHRIMENKO

INTERACTION OF TERMS «PRIMARY IMAGERY», «ALLEGORY» AND «POETIC MYTH» IN O. POTEBNIA LINGUISTIC THEORY

In theory by O. Potebnia trope is a leap — from the objective image (the mythical, initial, concrete) or subjective (art, secondary, far from the original) to a specific value. How connected mythical and artistic type trope, so near and further meaning combined. Therefore there is an idea of the dual nature of all rethinking. However, the most important role in the structure of trope belongs to the original, the mythical image. It identified with the inner form, with representations as concentrated, the only bright sign. Mythical image - this poetic formula *tertium comparationis*. In theory by O. Potebnia metonymy and synecdoche — is the oldest types of tropes that lose their poetic allegory. Metaphor — is not only an old trope, but a universal ability figurative language. Comparison — this type later tropes, and the general principle of establishing similarities and poetic image as being close to poetic formula *tertium comparationis*.

Key words: imaginative theory, trails, internal form, myth, poetry.